

Gyerekek célkeresztben

Háborús játékok – játék a háborúban

A fiúk játékaiban mindig fontos szerepet töltöttek be a katonai játékok. A jövőbeni férfi szerepekre való felkészülés fontos eszközét látták bennük, és erősen pártolták azt, a gyerekek hazafias szellemének fejlesztésében betöltött szerepüket pedig, különösen konfliktusok idején, hangsúlyozottan kiemelték.

I.

*„Hát igen, a fiúgyerekeket akkortájt a háború kultuszára nevelték.”
(Eco, 2007. 148.)*

A fiúk játékaiban mindig fontos szerepet töltöttek be a katonai játékok. A jövőbeni férfi szerepekre való felkészülés fontos eszközét látták bennük, és erősen pártolták azt, a gyerekek hazafias szellemének fejlesztésében betöltött szerepüket pedig, különösen konfliktusok idején, hangsúlyozottan kiemelték.

A 19–20. század fordulójától, a játékipar és kereskedelem hihetetlen növekedésével ennek a játéktípusnak a piaci jelenléte egyre markánsabbá vált. Léo Claretie az 1900-as párizsi világiállítás zsűrijének beszámolójában a játékfegyverekkel foglalkozó részt a következő megállapítással kezdi: „Az első játékszer, amit a kisfiúk kérnek: egy puska.” Majd így folytatja: „A bazár egy arzenál, ami soha nem tud elegendő fegyvert biztosítani számukra.” (Mesqui, 2021. 1.)

A 20. század elejének reformpedagógusai is egyetértenek ezzel, pedagógiai érvekkel támasztva alá a fiúk preferenciáit. André Postert háborús játékokról írt monográfiájában idézi egyik tekintélyes német képviselőjét, Paul Hildebrandot, aki szerint a fiúk legfontosabb játéka a kis játékkatonák, míg a lányoké a baba (Postert, 2018. 50.). Szinte szó szerint vette át ezt a megállapítást a magyar Nógrády László *A gyermek és a játék* című könyvében, ahol megállapítja: „A katonásdi játék a gyermek játékosztönből fakad.” (Nógrády, 1915. 279.) Alapvetően a harc, a verekedés izgatja. „Mi is a háború? Dehogy kérdezi ezt a gyerek, minek is kérdezné, hiszen jobban tudja...” (Nógrády, 1915. 280.)

A lányjátékok mérsékeltlen veszik át ezt a harcias szellemet. Bár a háborús időszakokban elvértve készültek különböző egyenruhákat viselő fiúbabák, de mivel az első világháborúig a női szerepek főként a sebesültek gondozására korlátozódtak, a lánybabákat is ápolónőruhába öltöztették (vö. Karlócai, Kulich és Tészabó, 2016. 81. 5.9 kép). A második világháború idején, különösen a szövetségesek soraiban, megjelentek a harcoló nők, és így a boltokban ezek baba-változatai is, gyakran a legjelentősebb baba-gyártók termékei. A bevételt a harcoló csapatok támogatására fordították (*World War II. Military Dolls and Toys*, é. n.).

A művészi babatervezés úttörője és a reformpedagógia szellemében születő reformbábok egyik megalkotója, a német Käthe Kruse már 1911-ben készített katonaruhás babát (jelzése: 1189), és egy egész sorozat katonaruhás figurát (*Feldgrauen-Puppen*) készített filcből, amiket képeslapokon is terjesztett. A második világháború idején sajnos bekapcsolódott a német játékgyártóknak a náci propagandát támogató törekvéseibe. Egyik legsikeresebb fiúbabáját, Friedebaldot SA- vagy *Hitlerjugend*-egyenruhába öltöztette 1933-ban, és reklámjain felemelt jobb karral volt látható, „Minden kislány vágya” felirattal (Postert, 2018. színes melléklet, 24. kép).

A boltban kapható játékok legradikálisabb ellenzői is a reformpedagógia oldaláról érkeztek. Míg a Rudolf Steiner antropozófiájára épülő Waldorf-pedagógia a gyerekek maguk készítette játékegyreire nem zárja ki, Maria Montessori, aki általában a gyári játékok ellen foglalt állást, ezeket is teljes mértékben elveti. Pacifizmusa politikai állásfoglalás volt (Postert, 2018. 106.).

A játékpiacon résztvevői azonban nem vették át ezt a szemléletet. A kereskedők árjegyzékei a legjobb források ennek az efemer tárgyegyüttesnek a vizsgálatához, hiszen maguk a játéktárgyak igen kis mennyiségben maradtak fenn. François Mesqui kutatásában a francia nagyáruházak árjegyzékeiben fellelhető háborús játékszereket vizsgálta, megállapítva, hogy már a legkorábbiakban is a játékok mintegy tíz százaléka ebbe a kategóriába tartozik (Mesqui, 2021. 2.). Vizsgálata során összefüggéseket talált a háborús konfliktusok élesedése, a hadikiadások emelkedése és a háborús játékszerek kínálatának növekedése között, ami kiugró volt az első világháború kitörésekor, 1914-ben, majd 1938-ban is (Mesqui, 2021. 8. ábra). Vizsgálata arról tanúskodik, hogy a háborús játékinálat hullámzóan változott, így az általunk vizsgált időszakban az 1933-as mélypontról, amit gazdasági és politikai okok magyaráztak, emelkedik az első világháborút megelőző szintre.

A háborús konfliktusok a játékgyártók és -kereskedők számára a piac élénkülését jelentették, és érzékenyen reagáltak ezek alakulására. A változó hadihelyzet a játékkereskedések kínálatában is nyomon követhető. Ennek vizsgálatában új szempontot jelentenek az anyagkultúra-kutatásokhoz kapcsolódó megközelítések. A konfliktusokban érintett civil lakosság és ezen belül is a gyerekek háborús anyagi kultúrájának fontos része a gyerekek játékeszközeinek és játéktevékenységeinek feltérképezése. A háborús készülődés során, majd a kialakuló harci tevékenységek idején, a propaganda, a militarizálódás, de emellett a fenntartani kívánt normalitásra való törekvés, ahogy az új élethelyzethez való alkalmazkodás is, tükröződik a játékszerekben és a gyerekek játéktevékenységében. E terület vizsgálatával az első világháború kitörésének százéves évfordulója kapcsán számos országban, így nálunk is (Vörös, 2011; Závodi, 2014) foglalkoztak. Most e szűk keretek között a második világháború alatti, illetve az azt megelőző időszak játékein keresztül kívánjuk felvázolni, elsősorban a magyar jelenségekre összpontosítva, hogyan váltak a játékszerek a propaganda eszközeivé, és hogy a gyerekek, a harci tevékenységek elszenvedőjeként, hogyan, mivel játszottak ezekben a tragikus időkben.

Háborúellenesség és a háborús játékszerek

Az első világháború szörnyűségei kiváltotta sokk hatására felerősödtek a békemozgalmak, nemzetközi konferenciák szerveződtek, háborúellenes szervezetek, mozgalmak alakultak az 1920-as években Európa-szerte. E mozgalmak jelszavai között hangsúlyos szerepet kaptak azok, amelyek a szülőket, főleg az anyákat szólították fel arra, hogy ne vegyenek háborús játékszereket, mert a háborús szellemben nevelt gyerekek számára a háborút vonzóvá, izgalmassá tevő játékok megágyazhatnak egy újabb vérengzésnek. Ahogy az első világháborút megelőzően is (G.V., 1914), a legaktívabban a nőmozgalmak

léptek fel a háborús játékszerek ellen, ez az újabb háborúra való készülődés idején sem volt másképp:

„Mint hogy a kisgyermek lelkivilágában a játék a leghathatósabb fejlesztő eszköz, mindenáron arra kell törekednünk, hogy a játék is a béke legnemesebb céljait szolgálja. Ezért fordulunk egyesített szavunkkal a magyar nők összességéhez, hogy amikor gyermekeiket játékokra tanítják, vagy játékszert adnak kezükbe, felelősségük teljes tudatában csakis a kölcsönös megsegítés örömeit ismertessék meg velük és ne vezessék őket a pusztításban, rombolásban található örömök tévútjára.”

– ismerteti Kéthly Anna a Polgári Nőegyesületek Szövetségének felhívását 1933-ban a *Népszavában* (Kéthly, 1933. 3.).

A felhívások eredménytelenségére jól utal a német háborús játékkínálat rohamos növekedése. A gyártók és kereskedők nem ebben a szellemben működtek. Katja Iken idézi a német ólomkatona-gyártók szövetségének megnyilvánulását 1933-ból, ami örömmel konstatálja, hogy „Vége az úgynevezett béketársulatok és női ligák minden katonai játék elleni blöd pacifista agitációjának” (Iken, 2018).

Az első világháború szörnyűségei kiváltotta sokk hatására felerősödtek a békemozgalmak, nemzetközi konferenciák szerveződtek, háborúellenes szervezetek, mozgalmak alakultak az 1920-as években Európa-szerte. E mozgalmak jelszavai között hangsúlyos szerepet kaptak azok, amelyek a szülőket, főleg az anyákat szólították fel arra, hogy ne vegyenek háborús játékszereket, mert a háborús szellemben nevelt gyerekek számára a háborút vonzóvá, izgalmassá tevő játékok megágyazhatnak egy újabb vérengzésnek. Ahogy az első világháborút megelőzően is (G.V., 1914), a legaktívabban a nőmozgalmak léptek fel a háborús játékszerek ellen, ez az újabb háborúra való készülődés idején sem volt másképp:

A játékipiac menekülő útja

A német játékgyártás, a gazdasági válságot és az export tragikus visszaesését ellensúlyozandó, az ideológiai nevelés és a fegyverkezés, a német kormányzat által is támogatott náci és militarista szellemiséget tükröző játékok irányában mozdult el, s ezeket a nagyobb gyártók a hagyományosan magas színvonalon állították elő.

„1933 után a nagy gazdasági világválság óta súlyosan sújtott gazdasági ág megpróbálta a nemzeti örületet kereskedelmi célokra felhasználni” – állapítja meg André Postert német történész háborús játékokkal foglalkozó könyvének a korszakkal foglalkozó fejezetében (Postert, 2018. 197 skk). A náci ideológusok különösen figyelték a háborús játékokat: „A jövőben nem lehet több olyan fiú, aki ne találjon legalább egy doboz ólomkatonát a karácsonyi asztalán, hogy megismertesse vele a Wehrmachtot és a nemzeti elképzeléseket.” – idézi a Német Propaganda-minisztérium felhívását (Postert, 2018. 221.).

Mivel a magyar kereskedők számára mindig is a német piac volt a fő beszerzési forrás (lévén, hogy hazai játékgyártás nemigen volt), így ekkoriban is a nagyobb játékkereskedések a német játékokat hirdetik, amelyeknek technikai tökéletessége, valóságúsége

gyakran ijesztőnek tűnt a karácsonyi kínálatot évről évre nyomon követő újságcikkek szerzői számára.

A német háborús játékszerek beáramlásának folyamata a fennmaradt játékárjegyzékekben jól nyomon követhető. Ezek az új játékok rendkívül modernnek voltak. Nemcsak, hogy a legújabb fegyvereket jelenítették meg miniatűr formában, hanem rengeteg technikai újdonsággal a működésüket is érzékeltetni tudták. A játékkatona-készletek a harc-
téri tevékenységeket valóság-hűen modellezték, megismertették a gyerekeket a modern hadviselés résztvevőivel (pl. egy teljes telefonos katonai egység a Postamúzeumban volt látható 2020-ban), s emellett a korszerű harci járművek teljes arzenálja is megjelent a játékboltokban.

A *Keleti Ujság* 1940 decemberében, *Háborús karácsony* című cikkében bemutat néhányat: „A régi idők fiatalsága is szívesen játszott „katonásdit”, de hol marad a régimódi fapuska, kard, vagy a huszársákó a mai modern világháború rafinált eszközei mellett! A mechanikai játékok, tüzet okádó tankok, fényszórók, gyorstüzelő légvédelmi ágyuk nemcsak élethűek, de a kirakatok legbámultabb figurái.” (*Keleti Ujság*, 1940. 23., 293. december 21: 5.).

A Magyar Divatcsarnok 1937-es karácsonyi reklám-füzete pedig azt is azt tanúsítja, hogy a játékszert milyen nagy mértékben a politika eszközeként kezelték nálunk is. A szépen megkomponált hatodik és hetedik oldal a *Horthy Miklós katonája vagyok...* címet viseli, és egy fenyőágakkal körülvett játéktank koronázza meg. Az oldalpáron megjelent és az áruлистában is felsorolt játékok között jól felismerhetők a német Tipp & Co játékgár termékei, szikrázó tank forgatható lőtoronnyal, lövés közben szikrázó ágyú, autós léghárító ágyú, szabályozható szerkezettel, de van gránát-dobó katona, akinek dobásnál patronja nagyot szól, bár a hagyományos bojtos kard is megbújik a lista végén (*Magyar Divatcsarnok...*, 1937).

„A játékbolt 'hadiüzemmé' változott”

A *Kecskeméti Közlöny* 1940. decemberi (22. [288] 4.), a fenti alcímben idézett megállapítása csak egy folyamat állomását jelzi, hiszen a karácsonyi híradások már 1936–37-től a háborús játékszerek tömeges megjelenéséről számolnak be. A megkérdezett kereskedők megértően nyilatkoztak a gyerekeknek a fegyverek, az újdonságok iránti vonzalmáról és technikai érdeklődéséről.

Nem volt ez mindenkire érvényes. Egyes gyerekek valós reakcióiról egy 1940. karácsonyán, a Corvin áruház játékosztályán készült híradófelvétel tanúskodik. Míg a szövegben az hangzik el, hogy: „A babavilág és fejlett játéktechnika csodálatba ejti az apróságokat” – mikor a lövöldöző, szikrázó ágyú működni kezd, az arcok riadtá válnak, és halljuk, ahogy az egyik gyerek felkiált: „Ne lőj, ne lőj!” (*Játékország*, 1940).

A karácsony környékén, szokás szerint a játékkínálatot ismertető újságcikkek egy része is elutasítóan reagált a harci játékok dömpingjére. Márai Sándor már 1937 decemberében, a *Pesti Hírlap*ba írt *A kirakat* című írását a játékipar bírálatával indítja: „Egy ipar, amely kartonból és pléhből másolja azt, amit a Krupp és Skoda igaziban gyártanak, felelőtlenül hivatkozik a gyermek gyilkoló ösztöneire, s a gyermekszobában is igyekszik leföldözni azt a konjunktúrát, mely a felnőttek szobáiban oly fölényesen kivirult. Még nem láttam gyermeket, aki a Jézuskától a maga jószántából tankot kért volna. De ha kezébe nyomják a karácsonyfa alatt a tankot, s a hozzávaló szemléletet, eljátszik vele.” (Márai, 1937. 7.)

E játékok közül csak egyről szólunk részletesebben, mert éppen ez váltotta ki a legnagyobb felzúdulást a sajtó képviselőiből: a Tipp & Co német játékgár bombázó repülőjéről, aminek egy példánya Karlócai Mariann játékgyűjteményében is megőrződött

(Karlócai, Kulich és Tészabó, 2016. 60. 3.4. kép). A repülőgép szárnyai alatt négy bomba volt, melyeket a játszó gyermek kioldhatott, és robbanásra is képesek voltak. A játékot, a maga realizmusával, a gyilkoló gépek riasztó, a gyermeki ártatlanságot romboló tökéletes technikájával több újságcikkben is elrettenve emelik ki a kínálatból. Palásti László a *Társadalmunk* című lapban már 1937-ben, a spanyol városok bombázása idején, egy árjegyzékből kivett képét is közli ezzel az aláírással: „Ez egy játék”. Nem tett utána sem kérdőjelet, sem felkiáltójelet, de a cikkben ezt olvashatjuk:

„Nagyot szól ugyanennek a gépnek a »felnőtt« mása is. [...] Odalenn a madridi utcán riadtan szaladnak a bombavető repülőgépek elől a spanyol gyerekek.” (Palásti, 1937. 9.)

Másutt:

„A nagy kicsiben ez: világtörténelem a gyerekszobában. A szikrázó kis gépfegyver teljesen illúziótkeltően tüzel a levegőben lebegő bombavető repülőgépre, amelyről egy gombnyomásra pattannak le a ténylegesen robbanó bombácskák, (ezt a szót is lehet becézni!) — miközben a zsebelemből táplálkozó, minden irányba beállítható kis reflektor bevilágítja a mikrokozmosz egét. [...] Egy sóhaj szökik ki a számon: ha mindezeknek a szenzációs, divatos játékoknak Isten segítségével lealkonyul egyszer és megint a szövetmedve, a faló, a bőrelefánt és a gumikacsa jön divatba, vajjon [sic!] a gyerekek szó nélkül bele tudnak-e nyugodni a repülőgép elhárító autó és a gépfegyveres tank hiányába? Adja Isten, hogy úgy legyen...” (Vásárhelyi, 1942)

Táblás játékok, kártyák

A táblás játékok és kártyák, amellet, hogy kiváló játékélményt nyújtanak és egyszerre több résztvevőnek kínálnak játéklehetőséget, azért bírnak különös jelentőséggel, mert a játéktábla és a kártyalap alkalmas képi és verbális üzenetek közvetítésére. Az ebben rejlő lehetőségeket propagandacélokra is mindig messzemenően kihasználták. Az első világháború minden résztvevő országában készültek ilyen játékok, melyeknek főként az ellenségkép erősítése, valamint a hadihelyzettel kapcsolatos információk átadása, a hadászati ismeretek kibővítése volt a céljuk. A háború kitörésének centenáriuma kapcsán sok ilyen játékot gyűjtöttek össze az interneten és kiállításokon (*Propaganda...*, 2015). A második világháborút megelőző háborús készülődés időszakából, majd az 1939 utáni időkből még hézagos ezek összegyűjtése. Mint André Postert kutatásai kiemelik, éppen a náciizmus előretörése és a háborús felbuzdulásra való felcsatlakozás jelentett új lehetőségeket a német játékipari termelés növelésére, bár néha a piacra került játékok kicsit még a náci számára is túlzónak vagy tiszteletlennek tünnek (Postert, 2018. 220.).

A propagandatartalmakkal dúsított táblás játékok elve, a lejátszás módja általában nem hordoz új elemeket, a hagyományos, dobókockás, lépegetős felépítést vagy a klaszszikus várjáték variánsait használták, s ezeket töltötték meg az új ideológiákkal átított tartalmakkal. A háborúban részt vevő felek számára ezek a tartalmak sajátosak voltak, a magyarok revíziós, a németek ideológiai és hódító törekvéseivel szemben az angoloknál a hazafias, védelmi, légvédelmi koncepció volt a legjellemzőbb.

Az addig is a táblás játékok gyártóinak élvezőnyébe tartozó német játékipar jól teljesített ezen a téren is, de más országokban, így nálunk is fellendült gyártásuk. Németországban már a '30-as évek közepén megjelent a hatvan lapos *Führer-kvartett* nevű kártyajáték, amelynek lapjain Hitler és más nemzetiszocialista vezetők fotói szerepeltek,

megismertetve arcképeikkel a legfiatalabb korosztályt is (Deutsches Historisches Museum, Berlin).

A társasjátékok száma a háború megindulását és kibontakozását követve megsokszorozódott, tematikájuk széles skálán mozgott. A politikai jelszavak direkt megjelenítésére épültek például a magyar irredenta társasjátékok: a *Mindent vissza* és a *Szerezzük vissza...* (1936 körül, majd Kassa visszatértekor egy új változattal, Szórákaténusz Játékmúzeum és Műhely), vagy a zsidóellenes német *Juden Raus!* (Bécs, magángyűjtemény), illetve a *Ki nevet a végén* (*Mensch ärgere Dich nicht*) táblát *Durch Kampf zum Sieg* feliratú horogkeresztű átalakító játéktábla (Stadtmuseum, Berlin, Spielesammlung).

Sok játék egyre konkrétan kapcsolódott egy-egy háborús helyzethez (*Wir fliegen gegen England*, 1941, Spielkartenumuseum Leinfelden). A légi- és tengeri csaták és azok hősei mind a játékok témájává válhattak (*Mit Prien gegen England*, 1938, Landesmuseum, Württemberg, stb.).

A szövetséges országokban, Angliában, az USA-ban 1940-től jelennek meg a háborúval foglalkozó társasjátékok és kártyák. Angliában az angol haderővel való ismerkedés – és annak erejét demonstrálva a megnyugtatás – volt a céljuk. A *Blitz* idején a védekezés módjait ismertető játékok születtek. Az angol játékok céljai a németektől teljes mértékben különböztek. Elsődlegesen arra kellett, hogy segítsenek a gyerekeknek oldani az állandó bombázások miatti feszültséget. Itt is készültek persze repülő és egyéb játékok. Fontos volt a sok légicsatás, repülő változat, hogy az égen feltűnő gépek körvonalaiból felismerjék az ellenséges repülőket. Erre a célra kártyajátékot is készítettek: a *Spotto* a repülő sziluettjének felismerésére tanította a játékosokat. Egy másik, a *Black out* nevű 1939-es kártyajáték az elsötétítés idején javasolt magatartás, míg a *Vacuation* a gyerekek szervezett evakuálásának résztvevőivel való ismerkedés témáját dolgozta fel (Imperial War Museum, London).

Míg a korábbi évtizedekben a magyar boltokban kapható táblás játékok legnagyobb része a németek magyarításával született, és ezeket gyakran az eredeti gyártók forgalmazták több nyelven, így magyarul is (pl. a Sala cég a *Röptében a világ körül* című játékát), vagy a magyar kereskedők magyarították (Kertész Tódor, Liebner Zsigmond, Késmárky és Illés), a vizsgált időszakban készült náci szellemű játékoknak nem tudni magyarított változatairól. A háborús nevelés céljával ekkoriban magyar tervezésű társasjátékok születtek. 1940 karácsonyán egyszerre három is megjelent az üzletben. Gyártójuk a nyíregyházi ME-BO - Mesebolt, melyet Békés Istvánné nagykereskedő működtetett. A kis cég korábban is jelen volt magyar tervezésű társasjátékaival a piacon, de ezek a hagyományos, inkább kisebbeknek szóló játékok voltak (pl. *Zsuzsa hozománya*, Szórákaténusz Játékmúzeum és Műhely).

Ekkor azonban szinte minden játékszletben, papírboltokban árulták jó minőségű, a Piatnik gyár által kivitelezett játékaikat, sőt a levanteoktatásban is használhatónak tartották. Vitéz Dezséry Endre, a Levente Hírközpont vezetője, a magyarországi ifjúsági lapok főszerkesztői számára tartott bolsevista-ellenes gyűlésén javasolta, hogy a *Sziréna légoltalmi társasjáték*, a *Ki a győztes hadvezér* és a *Villámháború* című játékokkal játszanak a gyermekek. „Mindezek katonai játékok a magyar ifjúság katonás gondolkodását fejlesztik. Erre vágyik a gyermek lelke” – állapította meg (*Magyar Élet*, 1942. 4[273], december 1., 4.). A ME-BO cég a *Papír és Írószer* című lapban 1943–1944-ben megjelent hirdetéseiben maga is hangsúlyozza, hogy „Legtöbb játékunk szellemes, hazafias, katonás, de emellett valamennyi mulattató, szórakoztató, lebilincselően fordultat.” (*Papír és Írószer*, 1944. 8.(16) augusztus 15. 191.).

A *Villámháború* Pályi Jenő ismert grafikus és illusztrátor tervezésében készült. Piros és kék fából bombák, valamint tereptárgy-képek, találatképek és a találatokat rögzítő „céljegyzetlapok” tartoztak hozzá. A játék megismertette a gyerekeket a modern hadviselés elemeivel, a repülő szerepével, a hadszíntér jellemzőivel, amit katonailag fontos elemek

képét tartalmazó kis kártyákkal a szinte üres tereplapon maguk alakíthattak ki. Voltak köztük ágyúk, löszerraktár. A felderítés a játék kezdete, majd bombával tölthetik meg a tábla tetejére rajzolt repülőiket. Ekkor kezdődik a bombatámadás, aminek értékelésében majd szerepet kap a célpont helye és stratégiai fontossága.¹ A *Ki a győztes hadvezér Magyar hadisakk* leírásában a ME-BO szórólapján ez olvasható: „Egy miniatűr játék-háboru, melynek hadszíntere hegyes-völgyes kárpátaljai táj. Ezen folyók, hidak, erdők, falvak, vasutvonalak stb., a valóságnak megfelelőleg művészi kivitelben, tájképszerűen vannak ábrázolva. Gyalogosok, géppuskások, tüzerek, repülők, tankok szemléltető figurái kerülnek erre a tájrajzra, melyen a játékosok alkotta haditerv szerint folyik a háboru.”²

A Liebner-féle játékbolt 1941-42-es árjegyzékében, a második oldalon, az újdonságok között hirdet három újabb magyar háborús társasjátékot, és a kereskedő büszkén jelenti ki:

„Évtizedek munkájával egy kisiparos gárdát neveltünk fel. Most élvezzük ennek előnyét, mert sok tekintetben függetleníttük magunkat a külföldi behozattól és elmondhatjuk, hogy választék dolgában cégünk az ország határain túl is a legelső helyen áll.”

A három társasjáték a *Fel, fel, vitézek a csatára* című hadijáték, ahol 18-18 támadó szegül dobókockás játékban egymásnak, és „a halott katonák kiesnek a játékból”; az *Ejtőernyős támadás* című „ügyességi játék” amelyben „az ejtőernyővel ellátott műanyag katonákat a repülőgép segélyével egy várost ábrázoló terepre” kell ugratni; és az *Erőd* című pöckölő hadijáték, amelyben két sereg és egy erőd szerepelt.³

A légtalmai társasjátékok

1939–40-től, a légitámadások megindulásától, a háborúnak a lakosságot is elérő eszkalálódása miatt, az érintett országokban megjelennek azok a táblás játékok, amelyekkel már nem a háborús lelkesedést kívánták serkenteni, hanem az egyre növekvő légiveszélyre való praktikus felkészülést és a védekezés módjainak elsajátítását célozták. Ilyen játékoknak német, magyar és angol változataival is találkoztunk. Ezeknek esetében a táblás játékok információs és didaktikai lehetőségeit aknázták ki. Róluk itt részletesebben szólnunk, hiszen szorosban kapcsolódtak a kialakuló ostromhelyezethez.

A játékok hagyományos lépegetős táblákat tartalmaznak, amelyeken az előrejutás kockadobással történik, s a mezők között vannak előrejutást gyorsító (jutalmazó), megállító, vagy a haladásban visszaléptető (büntető) mezők. Az sem újdonság, hogy bizonyos ismeretek átadását tűzik ki célul játékos formában, hiszen e játéktípus ilyen lehetőségeit már hosszú ideje használták. Bár a propagandaelemek a képeken elég szembetűnőek, a mezők az ismeretszerzést célozzák, és az elért eredmények alapján a jutalom-büntetés dimenziókban értelmezhetők: nem vettél gázálcot, büntetést kapsz, stb. A táblás játékok lényegéből adódik az újrajátszhatóság, ami az ismeretek bevésődését támogatja. A mezőkön látható képek a játékleírásban a mezőkhöz tartozó tartalmakat illusztrálják, melyek a légtalmai védekezés módszereinek és eszköztárának, szereplőinek, feladatainak megismertetését célozzák meg.

Az 1942-ben készült *Marsch in den Luftschutzraum* (kb. Irány a légópince) nevű német játékot két különböző borítóval is kiadták. Az első változaton utcai jelenet az embereket a légópincék felé irányító légtalmai katonával, a későbbin már a támadás áldozatait, menekülőket, vegyvédelmi katona és hordágyvivőket láthatóak. Gyerekeknek készült, ezt jelzik a szövegben a feladatok, utalások: ideje abbagyni a játékot és a légópincébe menni, stb. A száz mező közül huszonkettőn van valamilyen kép,

és a leírásban ezekhez szöveg tartozik. A játékszabályokat a hivatalos utasítások alapján, versben írta meg tervezője, a légoltalmi tiszt, LS-Oberführer W. Doefels. A játék célja az volt, hogy megismertesse a játékosokat a német légvédelem legfontosabb fogalmaival és szereplőivel, valamint a morál erősítése. A rajzokon hangsúlyosan jelennek meg az RLB (Reichs-Luftschutz-Bund) polgári légvédelmi egyesület horogkeresztes jelvényei, karszalagjai, a légvédelmi ismereteket tartalmazó újságra és brosúrára való hivatkozások. A feladatok, a jutalmazás és a büntetés fontos része e játéknak. Az elvárt tevékenységek végrehajtása: bombák gyors jelentése, az elsősegélynyújtás, tűzoltásban való részvétel jutalmat érdemel, míg a gázmaszkviselés elmulasztása kieséssel jár. A cél eljutni az utolsó mezőbe, és azt kiabálni: „légvédelem szükséges” („Luftschutz tut not”). Ez szerepel a századik mezőn, amelyen egy sisakos német katona az RLB nagyméretű horogkeresztes jelvényét mint pajzsot tartja maga előtt, a hős védőket jelenítve meg (Schulmuseum Friedrichshafen).

Egy másik, 1942-ben készült német játék jelzi, hogy a felkészítés a légitámadásokra egyre aktuálisabbá vált. A *Flieger Alarm* – Légiriadó – táblája az előzőhöz hasonlóan száz mezőből áll, melyek közül a színes illusztrációval ellátottak a légitámadás idején helyes és helytelen viselkedést mutatják be. A dobozfedélben lévő szabályok, amellet, hogy számos propaganda-jellegű szöveget is kapcsolnak a mezőkhöz, arra vonatkoznak, hogy vészhelyzetben a védekezés eszközeinek elérhetőeknek kell lenniük, hogyan kell tüzet oltani, vagy hogy a lakosságnak nyugodtnak kell maradnia. A játékmezők követik az események sorrendjét a légiriadó megkezdésétől a pincében tartózkodáson át a riadó lefújásáig. A játék célja inkább a nyugalom fenntartására való utalás, mint részletes ismeretek átadása, és a rajzokon is felnőtt figurák láthatóak (Deutsches Historisches Museum, Berlin).

Ezeknek a játékoknak angol párdarabja, az *Air Raid Precautions game* – légvédelmi tennivalók játék – lényegében ugyanezt a célt szolgálta. Angliában a városok bombázása hamar megindult, és a légi háború a hadviselés teljesen új formája volt. Nagy-Britannia először állt úgy háborúban, hogy a civil lakosság volt a célpont. A játék az ő felkészítésüket szolgálta. Az ARP rövidítés a polgári légvédelem szervezetének a neve, ennek egyenruhás képviselői a játéktáblán többször is megjelennek munka közben. A 120 mező az ő tevékenységükkel foglalkozik, a légitámadási gyakorlat megkezdésétől az „All Clear” jelzésig. Ez az utolsó mező itt a tábla közepére került. Jelentősek a vizuális eltérések és hasonlóságok a német *Marsch in den Luftschutzraum* utolsó mezőjével: itt is a képet a védekezés fő alakja, hőse, ebben az esetben a jellegzetes sisakot viselő ARP-s polgári védelmi figura uralja, aki az angol zászló előtt fújja a légitámadás végét jelző kürtöt, ám a német katonával szemben ő nem agresszív alak (Imperial War Museum, London).

E játékokkal rokon az 1940-ben készült magyar *Sziréna* légoltalmi társasjáték. Kiadója a ME-BO nyíregyházi cég, ezért nem véletlen, hogy a róla szóló első híradás egy ottani könyvesbolt hirdetése 1940 decemberének elején: „Sziréna címen egy légoltalmi társasjáték jelent meg a karácsonyi kirakatokban. Gyermekeknek szánták, de a felnőttek is tanulhatnak belőle. A sziréna képletes bűgására versenyfutás kezdődik az óvóhelyek felé. Aki előbb éri el, az lesz a nyertes. Ez azonban nem megy olyan egyszerűen, miként a valóságban sem, – mert a nyitva felejtett gázcsap, a be nem sötétített ablak, a kulccsal bezárt lakás, avagy az óvóhelyen történő szabálytalanságokért vissza-vissza kell fordulni, és aki sokat késlekedik, azt könnyen kiállíthatja a játékból a képletesen becsapódó bomba. Így tanítja meg a játék mindazokat a teendőket, amelyeket úgy [sic!] városban, mint a faluban ma minden embernek feltétlenül tudni kell. Szellemes, szórakoztató és praktikus és a mai háborús időkben bizonyára kelendő cikk lesz” (Bata Sándor hirdetése, *Nemzeti Újság*, 1940. 275., december 3). Hamarosan országosan árusították játékboltokban és papírkereskedésekben.

A dobozon egyik oldalon modern blokkházakból álló város, a másikon vidéki ház gémeskúttal, és két, vöröskeresztes ládával szaladó légvédelmis látható, robbanásokra utaló felhők előtt. A két játéktáblát a Cserkészbolt hirdetésében is láthatjuk (*Magyar Cserkész*, 1941. 7., december 15. 35.). „A legtokéletesebb légoltalmi kis Káté van belesűrítve ebbe a játékba, s a játékosok közben megtanulták mindazt, amit a valóságban is meg kell tanulniok.” – írja a *Somogyi Újság* (1940. 22.[286] 8.).

Azt, hogy a belesűrített ismeretanyag milyen szorosan kapcsolódott a légvédelmi tájékoztatás rendszeréhez, az is bizonyítja, hogy azt a Honvédelmi Minisztérium is jóváhagyta (85,555/eln. lgv), és a leventeoktatásban is használták. A *Levente* című lap *Lieszkovszky-féle légoltalmi társasjátékként* említi 1941 februárjában (2[2]. 79.). A játék tervezőjeként említett Lieszkovszky minden valószínűség szerint Lieszkovszky Vladimir tűzvédelmi felügyelő, aki ebben a minőségben több városban is működött, és kreativitását találmányai is bizonyították. Tehát a magyar légvédelmi játék szintén a hivatalos légvédelemhez, annak előírásaihoz, és ezen belül a leventéknek szervezett légvédelmi oktatáshoz kapcsolódott. A dobozon is karszalagos levente látható. A játék a légoltalom anyagi hátteréhez is hozzájárult, ahogy a *Nemzeti Újságban* megjelent hirdetésből kiderül: a Légoltalmi Liga minden eladott játék után 5 fillért kapott (*Nemzeti Újság*, 1940. 22.[294] 9.).

Hogy ezeket a játékokat az emberek magukkal vitték-e az óvóhelyre, erre nincs utalás, de a *Pesti Hírlap* 1944. május ötödikei számában található *Mit kell tudni a riasztóügyi leti szolgálatról?* című cikkében az óvóhelyen engedélyezett tevékenységek között a beszélgetés, rádióhallgatás mellett a társasjátékozást is felsorolja (*Pesti Hírlap*, 1944. 66.[101] 4.).

II.

„*A Margithíd robbanásról a zajon kívül csak a ragyogó napsütésre emlékszem*”
(*Engel Tevan*, 2014. 38.)

„Az elmúlt évszázad háborúiban a nem a harcokban elhunytak aránya egy jelentéktelen kisebbségből az elsöprő többséggé vált. A háborúk és fegyveres konfliktusok első áldozataivá gyakran válnak a gyerekek, vagy közvetlenül a rájuk irányuló erőszak miatt, vagy indirekt módon, az áttelepítések, az éhezés és a nélkülözés egyéb formái miatt. A srapszeleket és egyéb lőszerket, gyakran nagy kockázatot vállalva, gyűjtő gyerekek visszaemlékezéseivel az első és a második világháborútól az 1980-as libanoni és a mai izraeli konfliktusokig találkozhatunk. Amíg a gyerekek szerte a világon nap mint nap szembesülnek a modern hadviselés rémségeivel, annak anyagi kultúrájával való kapcsolatuk vizsgálata több, mint akadémikus érdeklődés.” (Moshenska, 2008. 122.)

A második világháború idején, mikor a háború már a közelükben zajlott, a gyerekek csodás játékszereiket nem vihették magukkal az óvóhelyre, a kitelepítésbe vagy a lágerbe, de mégis játszottak. A visszaemlékezésekben rögzített élmények nemcsak a nélkülözésről, a bezártságról és a félelemről, hanem ezekről a játékokról is szóltak. Azzal és ott játszottak, amit a helyzet felkínált nekik.

„Ebben a helyzetben – írja Nicholas Stargadt – a gyermekek játékaik eredendően korlátozottak a repertoárjukban, eszközeikben, de a szerepek jelentősen megváltoztak a szélsőséges válság idején, lehetővé téve számunkra, hogy megértsük a tehetetlenség és a félelem érzésének fontosságát a különböző gyermekcsoportoktól függően” (Stargadt, 2006. 28–29.)

A háborús körülmények élményanyaga, az élettér megváltozása, tipikusan lecsökkenése, a bezártság, összezártság a gyerekek életmódjára, lelkiállapotára és a játék tereire is hatással volt. Erről tanúskodnak a korabeli gyereknaplók és a későbbi visszaemlékezések is. Ezeket a forrásokat gyűjtötte össze a BBC a People' War Project (2003–2006) keretében, külön vizsgálva a gyerekek háborús emlékeit, és használja fel több szerző a téma feldolgozásakor (BBC WW2 2003–2006).

Gabriel Moshenska 2019-ben megjelent *Material Cultures of Childhood in Second World War Britain* című könyvében e visszaemlékezések és saját interjúi alapján tárja fel, hogy a második világháborús bombázások során milyen tárgyak jellemezték a gyerekek anyagi kultúráját, hogyan használták megváltozott környezetüket, és ezzel a konfliktusokban általában képviselt gyermeki magatartásokra von le következtetéseket.

„Minden konfliktus kihat a gyermekek életére, és a mai háború által sújtott nemzetek jövője az erőszak által megsebzett, traumatizált és lakóhelyüket elhagyni kényszerülő fiatalok kezében lesz. Ezeknek a fiataloknak a segítéséhez vagy kezeléséhez meg kell érteni megélt tapasztalataikat, működésüket, valamint azt a társadalmi és anyagi világot, amelyben a romok között laknak, és amit maguknak építenek. A Blitz gyermekei, akik rögzítették emlékeiket, mint az emlékezők is utalnak rá, nagyon sok közös vonást mutatnak a mai háborús konfliktusok gyerekeinek élményeivel, ahogy a bombázókat és rakétákat hallgatják az óvóhelyek mélyéről, izzadnak gázálcuk fojtogató gumija mögött, vagy még mindig meleg repeszeket és töltényhüvelyeket ragadnak fel a járdáról, hogy megmutassák barátaiknak, és háborús játékokat játszanak a lebombázott épületek kusza romjain.”

– írja könyvének bevezetőjében. Ez a felfedezést és a játék izgalmát egyaránt szolgálta számukra (Moshenska, 2019. 4.).

Kutatása középpontjában az anyagi kultúra olyan jelenségei állnak, mint a mindenki számára kötelező gázmaszkok használata, ezek dobozainak átalakítása; a srápneldarabok gyűjtése; a rombolás megnézése és a bombatölcsérek játszótérré válása; valamint az, hogy az óvóhelyek mint ideiglenes otthonok hogyan jelentettek a gyerekek számára

korlátozásokat és lehetőségeket egyszerre. Jellemző a gyerekeknek a folyamatos német légitámadások során kialakult, az angol légierő iránti lelkes vonzalma, a repülők iránti érdeklődésük, a modellek készítése. Ezen túlmenően játékszeres játékok kevésbé jelennek meg, a kislányoknak a romokból épített kunyhókban zajló papás-mamás szerepjátékát és ezek eszközeit említi az egyik visszaemlékezés alapján (Moshenska, 2019. 123–124.). Röviden kitér arra is, hogy ezek a játékok nemcsak az angol, hanem a német gyerekekre is jellemzőek voltak: gyűjtöttek srápnelt, játszottak a lebombázott házak romjai között (Moshenska, 2019. 125.).

Más ostromlott városokban sem a bolti játékokkal játszottak, hanem azzal, amit a háború nyújtott nekik: repeszdarabokkal (minél forróbb volt még, annál értékesebb), gázalarcokat gyűjtöttek, stb. Nicholas Stargadt szintén visszaemlékezések alapján igyekezett feltárni a német gyerekek háborús játékeit.

„A bombázások új játékokat eredményeztek. A fiúk különösen élvezték a légvédelmi fegyverek repeszeinek gyűjtését, és ezekkel az iskola udvarán kereskedtek” (Stargadt, 2006. 16.)

A magyar ostromnaplók feldolgozása is megindult. Kunt Gergely munkája kapcsolódik a nemzetközi kutatásokhoz, amelyekről tanulmánya elején rövid áttekintést nyújt. Idéz gyereknaplókat, amelyek a fentiekhez hasonló élményeket tükröznek. Akárcsak más ostromlott városokban, a pincében a gyerekek szenvedtek a szűkös tér miatt, a szabad mozgás hiányától, a félelemtől és az unalomtól (Kunt, 2009. 66.).

A szabadban való játszás felértékelődött. Amikor mód nyílt arra, hogy elhagyják a szűkös óvóhelyeket, a gyerekek kimerészkedtek a szabadba, a lebombázott házak közé, keresték a kalandot, és új játékszokásokat alakítottak ki. Mint megállapítja: „A gyerkőcök játéktevékenységeit alapvetően két nagy részre lehet osztani, s ez a különbségtétel a vizsgált háborús időszakban rendkívüli jelentőséggel esett latba. Vannak olyan hagyományos kültéri játékok, amelyek a békés időszakban mindennapiak voltak, de az ostrom alatt különleges, sokszor a szülők által tiltott foglalatosságok lettek. Ezek általában az évszakhoz kötődő kültéri játékok voltak, amelyeket a bombázások pillanatnyi szüneteiben játszottak.” (hóemberkészítés, hógolyózás, csúszkapálya-építés és csúszkálás). A kintlét veszélyeivel való játékban sok izgalom rejlett, gyakran éppen azért, mert tiltották. A bent, a biztonságban játszható játékok közül a kártyázás volt a leggyakoribb, társasjátékokat az elemzett visszaemlékezések nem említenek (Kunt, 2009. 65–66.). A nemzetközi anyaggal rokonítható játéktípus a repeszdarabok gyűjtése, csereberéje, esetleg emlékként való megőrzése. Egyik kislány számára szerzeménye olyan értékes volt, hogy le is rajzolta azt (Kunt, 2009. 61.).

Az üldözött gyerekek játécai

Az üldözött, gettóba zsúfolt zsidó családok még többé-kevésbé együtt maradhattak, és bár a szülők védő szerepe csorbult, igyekeztek megteremteni a játék lehetőségét a gyerekeknek. Georg Eisen *Arnyak játécai* című könyvében visszaemlékezések alapján vázolja fel „a felnőttek kétségbeesett kísérleteit, hogy a játékon keresztül a normalitás érzetét keltsék, megmenekítsenek valamit egy régi, a múltba tűnő világ hangulatából, s a kultúra kis szigeteit hozzák létre, amelyek menedéket jelentenének a gyermekek számára a megvadult világgal szemben” (Eisen, 1990. 17–18.). Mint írja, a „gettótársadalom (a szülők, a nevelők, a politikai aktivisták és a vezetők) kivételesen megegyeztek abban, hogy a játék egy vékonyka védőburkot teremthet a gettó-lét negatív hatásaival szemben” (Eisen, 1990. 62.).

A haláltáborokban a legkegyetlenebb körülmények közé került gyerekek azonban jellemzően elfelejtettek játszani: vaddá, kiábrándulttá, koravénné, cinikussá tette őket mindaz, amit átéltek. „Elfelejtettünk játszani, mi már nem játszunk többé.” – idézi az egyik túlélőt Bányai Viktória és Gombocz Eszter. Egy másik, általuk hivatkozott visszaemlékező, Bárdos Pál, részletesen bemutatja akkori játékaik vadságát (kivégzés, harc, gyilkolás imitálása), testi épséget veszélyeztető és anyagi kárt okozó voltát (Bányai és Gombocz, 2016. 32.).

A játékszerek, melyek otthonaikban a gyerekek anyagi kultúrájának fő elemei voltak, szinte teljesen eltűntek a környezetükből.

„A családoknak az erőszakos gettókba vagy táborokba költöztetése során szigorú előírások korlátozták annak a személyi tulajdonnak a mennyiségét, amit magukkal vihettek. A gyerekek játékszereinek nagyobbik része veszett el az egymást követő költözések során, az értékesebbeket pedig elszerűtlenül kobozták el vagy maguk a németek, vagy pedig helyi bérenceik. A theresienstadti táborba az első időkben például a rabok hosszú áradatával egyáltalán nem érkeztek játékszerek. Hosszú időbe telt, amíg a kisgyerekek ismét rákaptak a játszásra, hiszen új játékszereket kellett kitalálniuk, új játékokat szervezniük. Ezek a tényezők arra kényszerítették a táborok kis lakóit, hogy egy darab rongy vagy fa segítségével teremtsenek maguknak új játszási lehetőségeket.” (Eisen, 1990. 108–109.)

A jeruzsálemi Yad Vashem Holocaust Museum *No child's play. Children in the Holocaust. Creativity and Play* című utazó kiállításán mindössze pár, titokban megőrzött és maguk készítette baba, társasjáték tükrözte a játékszerek hiányát. Köztük magyar gyerekek tárgyai is megtalálhatóak. „Néhány gyermek számára a mackók és a babák voltak a legjelentősebb javak a háború végén.” – írja a kiállítás ismertetője. A katalógus is bemutatja az erdélyi Berger Kati játékmackóját (Inbar, 1997).

„A kiállítás a túlélés történetét meséli el – ezeknek a gyerekeknek a küzdelmét az életben maradás érdekében. Leírja azon kísérleteiket, hogy fenntartsák gyermekkorukat és ifjúságukat azzal, hogy más valóságot teremtenek maguknak, mint ami körülvette őket. Sok esetben a gyerekek adtak bátorítást és reményt a szüleiknek, hogy folytassák kétségbeesett napi harcukat a túlélésért.”

– olvasható a kiállításról a múzeum honlapján.⁴

„A háború és a gyermek lelke”

A fejezet címét Nagy László 1915-ben megjelent gyermektanulmányi munkájából kölcsönöztük (Nagy, 1915). A korai kérdőíves vizsgálatban a gyerekeket az első világháború kezdetén megcélzó kérdések tükrözik a korszak háborús lelkesedését, a hazafias, győzelmi propagandát. Még nem is igen számolhattak be veszteségeikről, az élelmszerhiányról és a félelmeikről. De a kérdések nem is erre vonatkoztak, inkább a háborús lelkesedés szellemét keresték. Amúgy személyes tapasztalataik még a későbbiekben sem igen lehettek a hadieseményekről, hiszen azok jórészt a településektől távol zajlottak. Az ostromok rettegését, a gettók és a haláltáborok poklát megjáró gyerekek esetében az ilyen kérdések: „Mi tetszett eddig a legjobban a háború eseményeiből? Miért?”, vagy „Szeretitek-e a háborút? Miért?” (Nagy, 1915. 22.), teljesen irrelevánsak lettek volna, bár akkor is voltak a válaszadók között nagyobb gyerekek, akik az áldozatok miatt aggódtak (Nagy, 1915. 33.).

A kérdések között rajzfeladat is szerepelt, ám ennek elemzése még nem jelent meg a kötetben. A gyerekrajzok fontosságának felismerése éppen az első világháborút megelőző időszakban vált ismertté, és ebben komoly érdemei voltak az új gyermektudománynak, a gyermektanulmányozásnak, és éppen Nagy Lászlónak. A háborús gyermekrajzokat is gyűjtötték, belőlük kiállításokat rendeztek, amikre a sajtó élénken reagált. Ezeken azonban jórészt a hazafias lelkesedés és a hon védelme volt a fő téma, elsősorban a sajtóban megjelent ábrázolások és az iskolai foglalkozások nyomán. De megjelentek már a saját élmények is. Bogdán Melinda a fennmaradt rajzokból *Gyermekvilágháború 1914-18 rajzokban* címmel rendezett kiállítást 2016-ban (Széphárom Községi Tér/OPKM, 2016). Az összegyűjtött anyagot elemző tanulmányában kiemeli, hogy a kiállítás látható rajzokon a hátrszági élmények, az apa hiánya, a hadikórházak jelennek meg mint személyes élmények, de hangsúlyozza, hogy a harctérről, bár ábrázolták, személyes tapasztalataik nem voltak, ezért az előképeknek fontos szerep jutott (Bogdán, 2018. 77., 79.). A kiállításon bemutatott rajzok egy része olyan gyerekek munkája volt, akik később művészi pályára kerültek.

A második világháború a gyerekek szempontjából gyökeresen más élményeket hozott, mint az első, hiszen a lakosság sokkal érintettebb volt a harcokban, mint a korábbi nagy háború során. Bár a játékpiacon militarizálódásának köszönhetően a gyerekek polcain ott sorakozhattak a legmodernebb fegyverek, bombavető repülőgépek, légelhárító ágyúk, azok valódi működéséről nem sok fogalmuk lehetett. A háború élményével az Európa különböző részein élő gyerekek különbözőképpen találkoztak, de annak konkrét valósága teljesen készületlenül érte őket. Nicholas Stargadt ír arról például, hogy a még távolban zajló harci eseményeket kísérő fények pozitív emlékeket ébresztettek egyesekben, a karácsonyfa csillagszórói, vagy a tűzijáték jutott eszükbe róluk. 1939-ben a gyerekeknek még fogalmuk sem volt arról, hogy mi lehet a nagyobb konfliktus, és a fiatalabbak nem is tudták a „háború” szó jelentését. Egy kilencéves lengyel kislányban a háború szó egy rózsza képét idézte fel, és nem tudta megérteni, hogy ez a furcsa szó miért rikkantotta meg az anyját, 1939. szeptember 1-jén, mikor a családi kertben fehér rózsák mámorító illata borította őket (Stargadt, 2006. 6.).

Az elkövetkező időben azonban már a konkrét tapasztalatok: a hagyományos világ felbomlása, az élettér beszűkülése, a szülők mindenhatóságába vetett hit eltűnése, az elárulás és a személyes lét veszélybe kerülése, a menekülés rettegése vált uralkodó háborús élménnyé számukra. A szövetséges repülők első feltűnése az égen sem keltett a német gyerekekben szükségszerűen rettegést. Stargadt idéz egy ötéves német kislányt, aki az 1943-ban Berlin felett megjelenő és a város bombázására készülő gépek keltette élményét utólag álom- vagy meseszerűnek jellemezte, jelezve, hogy ekkor ezeket a jelenségeket még egyáltalán nem érezte veszélyesnek (Stargadt, 2006. 15.).

Az apa távolléte és a mindennapi élet nehezebbé válása, az élelmiszerhiány, az iskola militarizálódása és a mindennapok ritmusának változásai mindenütt befolyásolták ugyan mindennapjaikat, de a közvetlen fenyegetéssel nem egyformán szembesültek. Míg Anglia bombázása miatt az angol gyerekek hamar megismerkedtek az óvóhelyek életével, a gázálc használatával, a riadó sokkjával és a repülőgépek rémisztő hangjával, sőt azzal, hogy el kell hagyniuk otthonukat, szüleiket, hogy biztonságosabb helyre telepítsék őket, Németországban a gyerekek még mindig a háborús győzelembe vetett hitben nevelődtek, fegyverek, hadijáték voltak a játékaik.

A magyar anyagot elemezve Kunt Gergely kamaszkorú naplóiírók szövegei alapján arra a következtetésre jutott, hogy a folyamatos stressz tompítására ők inkább belső életükre koncentráltak, a jövőjüket tervezték (Kunt, 2009. 54.).

Egy anya, az elismert ötvösként tevékenykedő Tevan Margit háborús naplója fontos dokumentum a gyerekek háborús élményei szempontjából is. Budapest ostroma idején állandó félelemben és menekülésben élt kisfiával, zsidó voltak miatt. Az apa eltűnt az

életükből, az anya és a környezet folyamatos rettegése a nyolcéves gyermeket sem hagyta érintetlenül. A csillagos házak, a gettó és az utcák borzalmi mélyen hatottak rá. A 2014-ben megjelentetett napló külön szól az ő félelméről. A kötetet a gyerek szörnyű élményeiről tanúskodó rajzai illusztrálják (Tevan, 2014. 75–82.). A fiú, Engel Tevan István jóval később papírra vetett, töredezett visszaemlékezéseiből kitűnik, hogy bár korábban otthon barátjával játékokkal játszottak még az ostrom elején is, később erről már nem esik, nem eshet szó. Az egyetlen, amit magával vitt az elkövetkező menekülések során, az apjától kapott könyv volt, aminek nyilván érzelmi okai is hangsúlyosan latba estek (Tevan, 2014. 35., 37.). Mivel nem egy óvóhelyen, hanem az utcákon, az üldözöttek meneteiben, vagy onnan menekülve élte át ezeket az időket, sok brutalitást, főbelövést, akasztást, agyonverést látott, vagy hallott róluk, és ezeket rajzokon próbálta feldolgozni – írja a rajzokhoz írt bevezetőben Róna Erzsébet (Tevan, 2014. 74.). A nehéz sorsú gyerek felnőve kiváló grafikus lett. Életművében a gyermekkori traumák hatása érzékelhető, mint Lukácsy András (2006) írja a művész életmű-katalógusában: „Engel Tevan személyiség nélküli, homályba burkolózó, fel-alá futkosó figurákat rajzol, helyüket nem találó megalázottakat.”

Tészabó Júlia

ELTE PPK

Irodalom

- Bálint, A. (1915). Háborús gyermekrajzok. *Nyugat*, 8(16), 923.
- Bányai, V. & Gombocz, E. (2016). A traumafeldolgozás útjain – Holokauszt-túlélő gyerekek Magyarországon, 1945-49. *Regio*, 24(2), 31–48. DOI: [10.17355/rkkpt.v24i2.111](https://doi.org/10.17355/rkkpt.v24i2.111)
- Bertényi, I. ifj., Boka, L. & Katona, A. (2016). *Propaganda – Politika, hétköznapi és magas kultúra, művészet és média a Nagy Háborúban*. Országos Széchényi Könyvtár.
- Bogdán, M. (2018). A nagy ceruzaháború. Gyermekekről 1914-1918-ból. In Török, R. & Závodi, Sz. (szerk.), *Háborús Hétköznapi II*. Magyar Kereskedelmi és Vendéglátóipari Múzeum. 79–92.
- Cross, G. (2011). Playing at War: Modern Historical Trends and Debates. In Cook, D. T. & Wall, J. (szerk.), *Children and armed conflict – cross disciplinary investigations*. Palgrave-Macmillan. 39–53. DOI: [10.1057/9780230307698_4](https://doi.org/10.1057/9780230307698_4)
- Eco, U. (2007). *Loana királynő titokzatos tüze. Képes regény*. Európa Könyvkiadó.
- Eisen, G. (1990). *Árnyak játéka. Gyerekek a holocaustban*. Akadémiai Kiadó.
- Engel Tevan, I. (2014). Engel Tevan István visszaemlékezése. In Tevan, M. (2014), *Minden ház ellensége-sen áll. Tevan Margit 1944/45-ös feljegyzései*. Tevan Alapítvány.
- Fábián, D. Z. (1998). *Fiúk játéka, a játékatona*. Kecskemét.
- G. V. (1914). A római kongresszusról. *A Nő*, 1(10), 199.
- Iken, K. (2018). Nazi-Spielzeug. Als Hitler ins Kinderzimmer kam. *Spiegel Online*, <https://www.spiegel.de/geschichte/nazi-spielzeug-als-adolf-hitler-ins-kinderzimmer-draengte-a-1243124.html>
- Inbar, Y. (1997). *No Child's Play. Children in the Holocaust. Creativity and Play*. Yad Vashem Museum.
- Játékkország (1940). *Magyar Világhíradó*, 877(9), december.
- Karlócai, M., Kulich, J. & Tészabó, J. (2016). *Életünk a játék. Válogatás Karlócai Mariann gyűjteményéből*. Magyar Kereskedelmi és Vendéglátóipari Múzeum.
- Kéthly, A. (1933). Tilos-e nálunk a békepropaganda? *Népszava*, 61(259), november 12. 3.
- Kunt, G. (2009). „És a bombázások sem izgattak... legalább egy kis változatosság van.” Gyereknaplók a második világháborúból. *Aetas*, 24(2), 44–68. http://epa.niif.hu/00800/00861/00045/pdf/aetas_2009-2_044-068.pdf
- Lukácsy, A. (2006). Másik világból. In Kiss Marianne (szerk.), *Engel Tevan István 1936-1996. Tanulmányok, emlékezések, életműkatalógus*. Petőfi Irodalmi Múzeum. Oldalszámolás nélkül.
- Magyar Divatcsarnok karácsonyi reklám-füzete* (1937). Magyar Kereskedelmi és Vendéglátóipari Múzeum.
- Márai, S. (1937). A kirakat. *Pesti Hírlap*, 59(277), december 12. 7.

- Mesqui, F. (2021). La vogue du jouet militaire dans la première moitié du XXe siècle. *Strenae* [Online], <http://journals.openedition.org/strenae/6008> DOI: 10.4000/strenae.6008
- Moshenska, G. (2008). A Hard Rain. Children's Schrapnel Collections in the Second World War. *Journal of Material Culture*, 13(1), 107–125. www.sage-publications.com DOI: 10.1177/1359183507086221
- Moshenska, G. (2019). *Material Cultures of Childhood in Second World War Britain*. Routledge. https://library.oapen.org/bitstream/id/c053c2f1-70dd-4a10-89f0-f9d489fb6e02/9781138565265_text.pdf
- Nagy, L. (1915). *A háború és a gyermek lelke. Adatok a gyermek értelmi, érzelmi és erkölcsi fejlődéséhez*. Magyar Gyermektanulmányi Társaság.
- Nádai, P. (1915). Háborús gyermekrajzok. *Művészet*, 14(7), 364–368.
- Nógrády, L. (1913). *A gyermek és a játék*. Magyar Gyermektanulmányi Társaság.
- Palásti, L. (1937). Mivel játszol emberke? *Társadalomunk*, 7(49), december 3. 9.
- Propaganda az első világháborúban*. (2015). Országos Széchenyi Könyvtár.
- Postert, A. (2018). *Kinder Spiel – Glücks Spiel – Kriegs Spiel. Grosse geschichte in kleinen Dingen 1900-1945*. dtv.
- Stargadt, N. (2006). Jeux de guerre. Les enfants sous le régime nazi. *Vingtième Siècle*, 89(1), 61–76. <https://www.cairn.info/revue-vingtieme-siecle-revue-d-histoire-2006-1-page-61.htm> DOI: 10.3917/ving.089.0061
- Stüttő, M. & Závodi, Sz. (2017). A Hadtörténeti Múzeum játék-katonái. *A Hadtörténeti Múzeum Értesítője*, 17, 335–370.
- Tevan, M. (2014). *Minden ház ellenségesen áll. Tevan Margit 1944/45-ös feljegyzései*. Tevan Alapítvány.
- Vásárhelyi, K. (1942). Karácsonyi vásár. *Film Színház Irodalom*, 5(51), december 18. Oldalszámozás nélkül.
- Vörös, B. (2011). „Ha gombóccal hajigálnak / El is megyek katonának” – Háborús gyermekjátékok Magyarországon 1914-1918. In Szoleczky, E. & Závodi, Sz. (szerk.), *A Hadtörténeti Múzeum Értesítője*, 12, 127–137.
- World War II. Military Dolls and Toys* (é. n.). <https://www.antiquedolls-collectors-onlineadvisors.com/World-War-II-Military-Dolls.html>
- Závodi, Sz. (2014). Háború a játékok között a 20. század első felében. *Történeti Muzeológiai Szemle*, 13, 207–216.

Jegyzetek

- ¹ antikjatek.blogspot.com
- ² uo.
- ³ Liebner bácsi játékboltja 1941-es árjegyzéke, <https://antikjatek.blogspot.com/2020/08/liebner-bacsi-jatekboltja-regi-magyar.html?view=classic>
- ⁴ <https://www.yadvashem.org.uk/exhibitions/event-1/>

Absztrakt

A gyerekek háborús konfliktusokhoz kapcsolódó játékeinak és játékszereinek kutatása két irányban végezhető el. Az egyik terület – különösen a 20. század háborúinak kapcsán – a játékpiacon határozott szerepvállalása a háborúra való felkészülés, annak erkölcsi, ideológiai alátámasztása (hazafiság, revíziós törekvések, honvédelem) és a hadi cselekményekkel kapcsolatos korszerű eszközök megjelenítése terén, a játékszerek kínálatában. A másik, a konfliktusok kiéleződését, a lakosságot is érintő harci cselekmények megindulását követően, a megváltozott élethelyzetben lehetséges, a gyerekek számára feloldást kínáló, főként spontán játékok és játékeszközök vizsgálatát. E két terület, bár a gyerekek játék iránti igénye összekapcsolja őket, időben és játéktartalmában, anyagi eszközeiben élesen különválnak, és ez a kettősség vagy változás szükségszerűen meghatározza tanulmányunk szerkezetét, tematikus egységeit.

Kulcsszavak: gyermekjátékok, játékpiacon, háborús konfliktusok, második világháború, ideológiai szocializáció